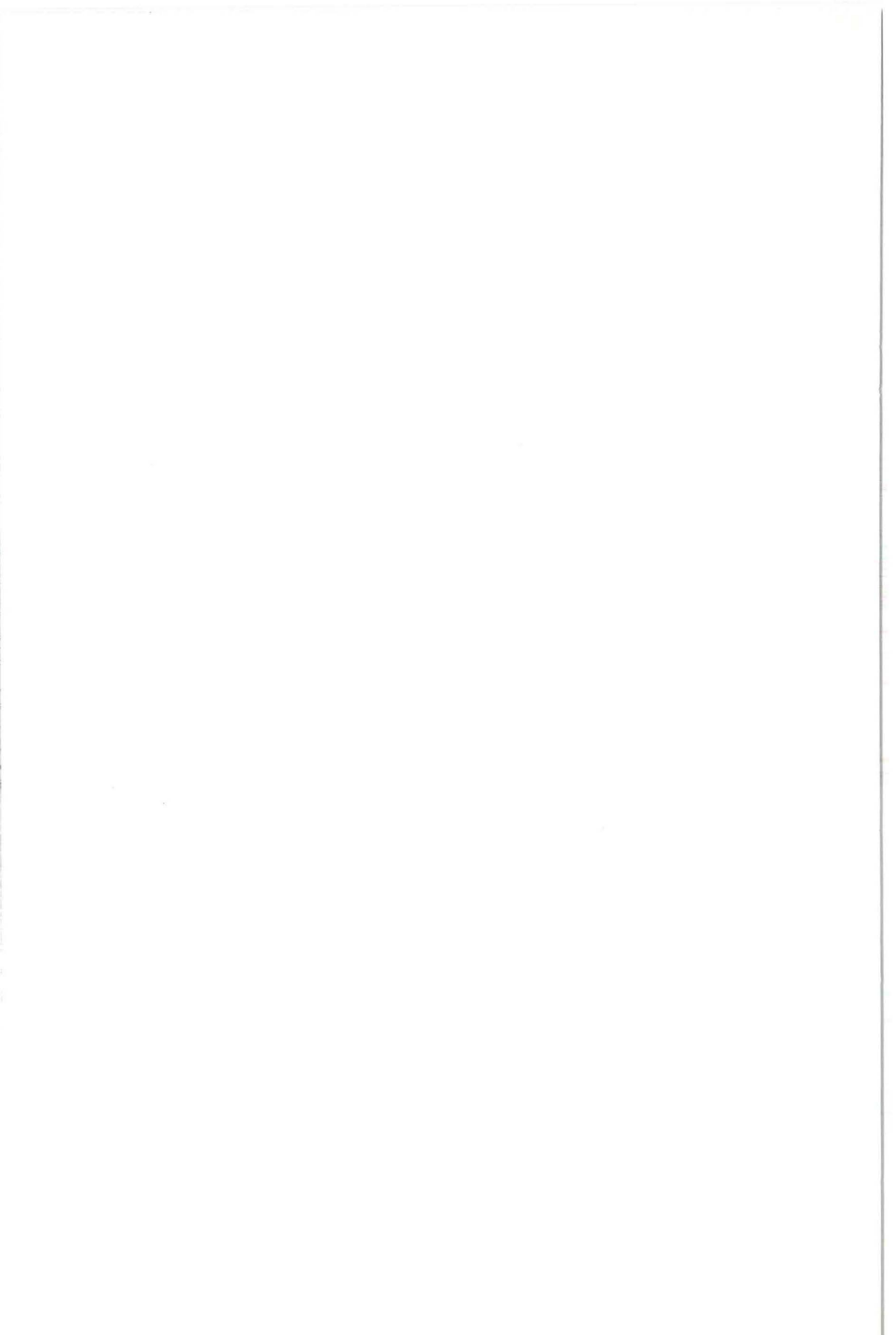

ELS APROFITAMENTS
HIDRÀULICS DE LA
CONCA DE LA TORDERA.
L'EXEMPLE DEL MAS
BONAMIC (SANT ESTEVE
DE PALAUTORDERA)

GEMMA FONT I VALENTÍ
JOAQUIM MATEU I GASQUET
SANDRA PUJADAS I MITJÀ
(*Museu Etnològic del Montseny*)

Al llarg del temps els usos i aprofitaments dels cursos d'aigua del nostre país han anat canviant, a mesura que ho feia la societat i amb ella les estratègies d'explotació del medi. Un cas paradigmàtic en el nostre Montseny és el de la conca de la Tordera, on fins no fa gaire hom encara podia observar nombrosos molins hidràulics en funcionament, que en l'actualitat resten abandonats i en alguns casos han estat substituïts per les modernes fàbriques que aprofiten el mateix curs de la Tordera, com a artèria principal.

Amb l'objectiu d'incidir en aquest procés de transformació hem escollit el cas del mas Bonamic de Sant Esteve de Palautordera, per tal de veure com a través de la vida d'un mas amb més de 700 anys d'història hom pot resseguir el llarg procés de canvis que han configurat l'ús de la conca de la Tordera actual.

CAN BONAMIC

El mas Bonamic es troba situat al damunt de la plana al·luvial del curs mitjà de la Tordera, al marge dret, dins el municipi de Sant Esteve de Palautordera, en la zona coneguda com el pla de la Parellada, o més modernament el pla de Santa Margarida.

Les primeres notícies documentals referides al mas Bonamic són de finals del segle XIII, on apareix sota el nom de mas Fàbregues, que mantindrà fins ben entrat el segle XVI. Un primer document interessant d'aquest moment és el que es redacta l'any 1398 i en el qual Benet des Cellar, arran de la mort de la seva muller, fa inventari del mas.¹ El mas és en aquest moment la seu d'una unitat familiar i una explotació agrícola, que passa de pares a fills sense disgregar-se.

La descripció del mas que es fa en l'inventari no és prou detallada per veure com era exactament, però descriu els diferents àmbits: portal, cuina, dues habitacions, dues estances, celler i graner, a més d'un molí fariner.

El document enumera de manera senzilla les eines i els animals que hi havia a la casa a finals del segle XIV, i a més aporta informació sobre el molí fariner del mas:

... Item III quarteris oliorum cum VII quarterias olei...

...Item X capras, XV porchos et duos bous aratores, unam vacam,

.. unam conaliam, ... unum aratum cum iugo et suis apartibus, x gallinas cum suo gallo...

...unum malleum, unum dressador, unam paletam, unam axam, unum terbulum et terballem, unus pintis de petinar lini, unum perpal ferri, unam magayam, ...

...Item unum molendinum cum paris paerpatibus, duorum rotas et VIII pichius.

D'aquesta època tenim coneixement de la concessió a perpetuïtat que féu el vescomte de Cabrera l'any 1322 de l'ús de l'aigua de la Tordera, per fer funcionar 13 molins. La concessió de l'aigua de la Tordera es va fer en contrapartida al pagament de 250 sous en diner de tern al vescomte de Cabrera i senyor del castell de Montclús. En el document apareixen molins situats a les parròquies de Sant Esteve de la Costa (Fogars de Montclús), Sant Esteve de Palautordera, Santa Maria de Palautordera i Sant Joan de Sanata. La donació es fa als possessors dels molins i als seus successors a perpetuïtat, i de fet el document ha arribat fins a nosaltres perquè es va emprar com a prova en un judici de faltes de l'any 1895.²

A més de la concessió d'aigües per fer funcionar els molins, en el document el baró es compromet a no establir a ningú més l'aigua de la Tordera, ni treure-la del riu per regar. Hem de suposar, però, que els recs per regar els camps devien existir igualment, només que ara prenien l'aigua del rec del molí, un cop aquest ja havia mòlt, o de la sèquia, abans que l'aigua arribés al molí, en el temps en què aquests no funcionaven.

Els beneficiats per la concessió d'aigües, a Sant Esteve de la Costa, dins el terme municipal del Fogars de Montclús, són: el molí d'en Pere de Perxa o de l'Alemaný amb una sola mola, el molí d'en Cabrerons i d'en Vallmanya amb una mola, el molí d'en Pere Viladecans, i el molí d'en Pere Ynsula, de dues moles.

La toponímia del lloc ens permet relacionar aquests antics molins medievals amb la geografia de la zona: així, encara trobem les runes del mas Perxacs, situat a la serra del mateix nom i prop del sot homònim. Pel que fa al molí de Cabrerons o Vallmanya, a la riba dreta de la Tordera veiem la masia de Vallmanya, al capdamunt del sot que pren el mateix nom. Pel que fa al molí d'en Pere Viladecans, es trobava situat a la Tordera en el lloc on més endavant se situà la serradora i fàbrica. El darrer molí, d'en Pere Ynsula, és el molí de l'Illa del Pont, que encara es troba dempeus i conserva el casal, les moles i els arreu propis dels molins fins als nostres dies. A més, prop d'aquest molí es conserven els forats de pal retallats a la roca de la riera que segurament formaven part de palissades d'antigues rescloses, probablement d'època medieval, que devien desviar l'aigua cap al carcabà del molí.

En el document apareix també el molí Ritrones, sense especificar-ne la parròquia, però s'anomena a continuació dels de la Costa. No es conserva cap casa de pagès amb aquest nom, però sí que hi ha el sot de Ritronyes, prop del barri de Sant Roc.

A la parròquia de Sant Esteve de Palautordera apareixen quatre molins beneficiats per la concessió d'aigües: són el molí de Francesc Montclús i de Guillem de Gardia, anomenat el Casal de Sant Esteve, amb dues moles, el molí de Guillem d'Estrada, dit el Casalet, amb dues moles, el molí de Ferrer Draper de dues moles i el molí de Guillem d'Apilario d'una sola mola. L'únic casal del qual podem concretar la ubicació amb seguretat és el de Ferrario Draper, que correspon a un molí situat prop o en la mateixa ubicació que ocupa l'actual molí d'en Bonamic o molí Calam. També el molí dit el Casal de Sant Esteve és probable que correspongui al molí d'en Moix, o d'en Recolons, unit a l'antic mas Bou.

El document de 1322 concedeix les aigües de la Tordera a quatre molins de la parròquia de Santa Maria de Palautordera, de dues moles cadascun, que són: el molí de Bernat de Carreres, anomenat molí Barich, el molí de Bonnat de Podio Virides, dit molí Roquer, el molí de l'Almoina de la seu de Barcelona, anomenat molí de Nous, i finalment el molí de Ferrer Ribalta.

El molí Barich, propietat de Bernat Carreras, és possible que correspongui al molí del mas Carreras, també anomenat d'en Bacó o del mas Mirambell.

Restes del molí paperer d'en Bonamic al peu del curs eixut de la Tordera.

El propietari del molí Roquer era Bonnat de Podio Virides (Puigvert). El molí del Pont, al barri de can Lligada, s'anomenava al llarg dels segles XIV-XVII molí d'en Puigvert, i sabem de la seva existència el 1334 quan Bernat Puigvert crea un benefici a la Verge dels Àngels en el qual esmenta el seu mas i el molí. Més endavant, el 1453, s'esmenta de nou el molí quan la reina Maria, a petició dels jurats i síndics de Sant Celoni, concedeix el dret a cobrar pontatge, o dret de pas, als qui circulaven pel pont del camí ral i pel molí d'en Puigvert.

El molí de Ferrer Ribalta es deu trobar en relació a l'antic mas Ribalta situat a la zona del Temple, i que ens apareix en les disputes per l'aigua del Rifer amb la vila de Sant Celoni el segle XVII. El molí se situaria a la riba esquerra de la Tordera, proper al del mas Carreres.

En aquest moment, a mitjan segle XIV, tenim, doncs, una xarxa perfectament establerta de molins, controlats pel senyor jurisdiccional, però també una xarxa de rescloses, recs i canals per al regadiu, que posen de manifest la importància de la Tordera per les possibilitats que oferia l'aprofitament del seu cabal en aquesta plana fèril.

EL MOLÍ DRAPER

Tornant al mas Bonamic, l'any 1401 trobem una nova referència a Benet des Celler, del mas Fàbrica; ara, però, se l'anomena amb l'àlies "draper". El motiu amb què era conegut en Benet, draper, ens aporta una dada valuosa per conèixer les activitats preindustrials en aquesta zona, ja que segurament ens informa de l'existència d'un molí draper, és a dir, destinat a picar i estovar els teixits.

Més endavant apareix de nou documentat el mas Fàbregues en els llibres de la Notaria de Montclús, l'any 1411, on es diu que el procurador general del noble Bernat de Cabrera dóna llicència i plena possessió a Petrus Fabraga, fill de Benet des Celles i Margarida Fàbrega i hereu del mas Fàbregues de la parròquia de Sant Esteve de Palautordera, per fer una resclosa i conduir aigua al seu molí.

Die Lune XII die mensis ianuarii anno predicto M^oCCC^oundecimo (1411, gener 12). Venerabilis Petrus Barberii procurator generalis nobilis viri domini Bernardi de Capraria ad intercessius seu preces quorundem dedit et contulit licentiam et plenum posse Petro Fabraga heredi mansi Fabraga, parrochie Sancti Stephani de Palacio Tordera, quod ipse Petrus Fabraga pogue mudar e fer lo resclosar del seu molin en la dita riera amont ho avall, Ila hon se vulla, emperò que no'n fassa en'n don dampnatge a nangun. E si per ventura en sdavanidor en Vila volgués fer ho fes molin en aquell lloch,

quell dit P. Fabrega haga e sia tangut tornar a loch lo dit resclosar, en tal guisa que no fassa ambarch al dit Vila en rech en resclosa de son molin.

De fet en el capbreu d'Antoni de Fluvià,³ senyor de la casa forta de Palau, de l'any 1504, apareix la relació de terres i cases que Pere Fàbregues té com a senyor útil. Com a afrontació del molí fariner s'esmenta el molí draper. Segons aquest document, el molí no era en aquell moment una de les seves propietats, però en confirma l'existència. Aquesta referència, juntament amb l'associació que trobem en la documentació anterior entre el molí i la família, dóna peu a pensar que el molí draper formava part del mas fins al segle xv, i continuava en funcionament a inicis del xvi. A partir d'aquesta data, però, ja no trobem cap més referència documental sobre aquest molí, tot i que l'espai i el dret d'aigua es reaprofitaran més endavant per a d'altres usos, amb la instal·lació d'un molí paperer.

Al molí draper es feia l'acabat del teixit de llana. El teixit es posava en aigua sabonosa i es picava amb unes maces. Les maces de fusta eren mogudes per la força de l'aigua, de la mateixa manera que es mouen les moles en un molí fariner.

A la zona de la Tordera coneixem l'existència d'altres molins drapers: ben a prop del molí Bonamic, trobem el molí de les Cadires o del mas Martorell i el molí draper o enfortidor de draps dels Franquesa de Sant Celoni.

La presència de molins drapers en aquesta zona s'ha de veure en relació a la confluència de l'existència de matèria primera i energia per fer-los funcionar. Les famílies pageses complementaven els seus ingressos teixint en petits telers a casa, i els draps s'havien de tractar als molins drapers.

EL MOLÍ PAPERER

En aquest moment el molí fariner continua formant part del mas i es transmeten de manera unitària. El molí es descriu com a molí fariner "ab son casa, dos molas ab sos rodets y blanquejador" en l'inventari de 1746. El molí draper en aquest moment ja no funcionava, ja que tal com hem dit anteriorment deixà d'utilitzar-se a inicis del segle xvi. En el seu lloc hi trobarem en aquest moment un altre molí.

L'any 1731, Pau Bonamich i Fàbregas, senyor útil i propietari del mas i molí fariner Fàbregas, que té pel senyor de la casa de Fluvià, estableix en emfiteusi a Josep Furriol de Sant Joan les Fonts el molí paperer d'en Bonamic, construït per ell mateix: "tota aquella casa anomenada la Farga, d'obra construïda, o molí paperer, amb un tros de terra a ell agregat, de quatre quartans

de sembradura de forment, poc més o menys..."⁴ El document ens informa de les condicions del contracte d'establiment on les dues parts es comprometen:

Primo ab pacte que (vos dit Joseph Furriol) sempre y quant se haura de adobar lo rech y resclosa pera pendrer lo aygua per dit molí paperer fahedor se hage de fer lo treball per iguals parts entre vos dit Furriol i lo dit Bonamich i Fabregas, tenint obligació lo dit Bonamich y Fabregas de donar la llenya per fer i compondrer dita resclosa. Item i ab pacte que vos dit Joseph Furriol, ni los vostres successors pugan desviar las ayguas que va al dit meu molí fariner. Item i ab pacte que lo Bonamich Fabregas promet a vos i als vostres successors donarvos llenya per lo us de vostra casa es a saber llenya de bruch, arbos y estepas tan solament mentres hi hage en la mia heretat.

Aquest establiment s'emmarca dins d'un context general de creixement de la manufactura paperera el segle XVIII, que va gaudir del suport de la monarquia borbònica, la qual va crear reials ordres de tipus proteccionista i mercantilista.

Una de les zones de Catalunya que veié proliferar aquesta manufactura fou la conca de la Tordera, que complia les condicions necessàries per al seu establiment: curs d'aigua permanent i boscúries pròximes per a l'abastament de fusta o carbó. Tot i que la seva producció no arribà mai als nivells de les indústries de la conca de l'Anoia, es calcula que la conca de la Tordera produïa un total de 2.100 raimes⁵ de paper cada any. En aquesta zona, al llarg dels segles XVIII i XIX s'establiren diferents molins paperers, alguns de nova construcció i d'altres refent vells casals de molins fariners o drapers abandonats. Així tenim documentat el molí paperer Vell de Sant Celoni el 1722, el molí paperer d'en Bonamic el 1731, el molí paperer Nou de Sant Celoni el 1753 i el molí paperer d'en Guarro a Santa Maria de Palautordera el 1779.

Les primeres matèries utilitzades en la fabricació del paper eren draps, que després de deixar-los en remull unes hores es col·locaven, entre 24 i 40 hores, en uns recipients anomenats tines, on l'acció conjunta de l'aigua i les maces del molí triturant els draps formava la pasta. Seguidament la pasta resultant es dipositava en un motlle per formar el full de paper. Quan es tenia un nombre determinat de fulls, el plec es col·locava a la premsa per tal d'eliminar l'aigua sobrant i després s'assecava. Un cop sec es duia a terme l'operació d'encolat.

El 1792 la família Bonamic-Fàbregues tenia arrendat el molí a Bernat i Esteve Bes, fabricants de paper. A tall d'anècdota podem comentar que els Bes signaren el 9 de desembre un contracte amb un fabricant de naips de

Barcelona per ensenyar-li la fabricació de paper amb una nova cola inventada per ells. Al cap de deu anys la Reial Junta de Comerç de Barcelona, després d'avaluar la nova cola, en reconeix les propietats però la considera perjudicial per fer paper de cigarretes.

El mas, a mitjans del segle, ja no tenia vinculats els molins que vèiem anteriorment. L'any 1819 el propietari del mas vengué els molins fariner i paperer a un paperaire de Sant Joan les Fonts. Al llarg del segle el molí paperer canviarà de mans molt sovint; funcionarà com a fàbrica de paper blanc de fumar i més endavant de paper d'estrassa fet amb soles d'espardenyes.

El molí paperer funcionà fins l'entrada del segle xx. El darrer estadant del molí, un paperer de Ripollet, deixà l'ofici per treballar la terra. Durant la dècada dels anys vint d'aquest segle un incendi destruï l'edifici. Actualment només són visibles les runes que formaven les parets de la fàbrica de paper, tot molt cobert per la vegetació. Es tracta d'un edifici de planta rectangular, planta baixa i dos pisos, construït sobre un poderós mur de contenció arran de la Tordera per evitar les esclavissades produïdes per les torrentades.

A llarg de més de 500 anys, com a mínim, hem vist com es produïa una coexistència de diferents molins (molí draper-molí fariner, molí fariner-molí paperer), en una zona on l'aprofitament del curs de la Tordera fou intensiu: només cal observar el gran nombre de molins descrits en el document del primer terç del segle xiv. Aquesta activitat serà un complement important de les rendes obtingudes pel treball directe de la terra. Com a la resta del país, al llarg del primer terç del segle xx s'abandonaran aquests petits molins i a partir d'aquest moment s'aprofitaran les basses, rodes i altres elements d'alguns d'ells per instal·lar-hi petits tallers, com ara serradores o torneries.

ELS CONREUS

Tot i la rellevància d'aquestes activitats manufactureres (draper, fariner, paperer), el mas tenia en el treball de la terra la seva activitat principal. La situació al bell mig d'una zona de regadiu secular possibilità el conreu d'algunes espècies no gaire habituals en altres indrets del Montseny, però que gràcies al regadiu es donaven bé a la zona de Palautordera.

En l'inventari de 1398 citat anteriorment, apareix la relació de productes emmagatzemats a la casa. Els cereals conreats són el blat i l'ordi (s'esmenten 26 quarteres d'ordi, 9 de forment, 1 de blat blanc i 1 d'annona). També apareixen a la casa oli i una premsa de vi o oli (*torcular*). La presència d'una pinta de pentinar lli ens remet a l'existència d'un conreu molt específic i característic de la plana vallesana, el lli. El seu conreu és força antic a la comarca: ja es documenta des del segle ix⁶ i perdura fins a la baixa edat mitjana.

El lli és una planta de la qual s'extreu una fibra vegetal que rep el mateix

nom, utilitzada per a teixits, fil de cosir o cordill fi. Es conrea en zones de regadiu, preferentment inundables, i el seu conreu fou molt estès a tota la franja mediterrània.

Al llarg del segle XVIII observem, gràcies als inventaris del mas, l'aparició d'un nou conreu, el cànem, una planta que substituï el lli en aquesta àrea, i que a diferència de l'anterior no necessitava la inundació dels camps, però sí disposar de terres molt fèrtils i humides. Del cànem s'extreia una fibra vegetal amb el mateix nom, que servia per fer roba basta, obtenir pasta de paper, espartenyas, cordes... En els diferents inventaris trobem elements relacionats amb la producció de cànem i també molts elements tèxtils d'aquest producte.

L'existència d'aquests conreus de regadiu i la presència secular de diferents molins fou possible gràcies a una estructura complexa de recs, rescloses, basses. que serviren per organitzar i jerarquitzar els diferents usos de l'aigua a la conca de la Tordera. Els drets sobre aquesta font d'energia, però, generaren disputes en produir-se un augment de les necessitats d'aigua. Aquesta situació es produirà a partir dels segles XVI i XVII amb l'augment de l'explotació del conreu, i és a partir d'aquest moment que comencem a trobar en la documentació intents per part de la pagesia i les institucions de reglamentar més detalladament aquests drets.

LA COMUNITAT DE REGANTS

A inicis del segle XVIII, el 1722, es produí un conflicte entre la universitat de Sant Celoni i, en aquest cas, els regidors o universitats de Sant Esteve i Santa Maria per l'ús de l'aigua de la Tordera. El 6 de febrer de 1722 la universitat de Sant Celoni va interposar una demanda al Tribunal d'Intendència del Principat, perquè volia aturar les obres de construcció de la resclosa i recs que s'estaven fent per repartir i conduir les aigües de la Tordera cap als pobles de Palautordera. El plet finalment es resolgué amb sentència d'1 de juliol de 1820 per la qual es va declarar vàlid l'establiment de les aigües de la Tordera als pobles de Santa Maria i Sant Esteve de Palautordera, que havia establert a perpetuïtat un segle abans el batlle general de Catalunya Ramon d'Oms i Santa Pau el 1680, any en què se'ls atorgà la meitat de les aigües de la Tordera i dels torrents de Santa Susanna i de Can Nadal de Vilamajor, coneguts com de Vallmanya i Reguissol, amb l'objectiu que els veïns d'aquests pobles poguessin conduir les aigües per mitjà de sèquies i rescloses per poder regar les terres.⁷

L'any 1809 els veïns amb dret d'aigua dels dos municipis es van constituir en Comunitat de Regants. Les comunitats de Sant Esteve i Santa Maria aniran unides des del principi i estaran regides pels mateixos Reglaments i Ordenances. L'any 1826 s'estableixen les funcions dels comissionats (repre-

El Partidor. Reparteix l'aigua a parts iguals entre les comunitats de regants de Sant Esteve de Palautordera i Santa Maria de Palautordera.

sentants de la Comunitat): poder decisorí sobre els pagaments, defensa dels drets de regar, resoldre problemes d'infraestructures (resclores i recs), establir horaris i torns de rec i exacció de penes. La Comunitat de Regants de la Tordera es constituí l'any 1907 d'acord amb allò disposat en la Llei d'Aigües de l'any 1879 i així mateix va organitzar-se el Sindicat. D'aquests dos organismes depèn un Jurat amb les facultats que li concedeix, segons model del Tribunal d'Aigües de València. L'any 1912 es van posar al dia els que són els estatuts actuals de la Comunitat de Regants de Sant Esteve de Palautordera.

L'aigua de les dues comunitats es pren en terres del mas Viladecans al terme de Fogars de Montclús, mitjançant una resclosa. De la resclosa es desvia la meitat del cabal de la Tordera, que durant un quilòmetre seguirà el rec Comú. En el partidor, prop de Can Tassà, es parteix l'aigua en dues meitats iguals per a les dues comunitats. Actualment la resclosa i els recs estan construïts en ciment. Antigament, a la primavera els pagesos de Sant Esteve i Santa Maria pujaven a refer la resclosa construïda amb troncs, branques i sorra. Més endavant se'n construï una de pedra i fang, substituïda l'any 1928 per l'actual resclosa cimentada a la roca.

La reglamentació dels usos i obligacions dels regants del Pla esdevindrà

un factor de gran rellevància en el desenvolupament de les comunitats camperoles d'aquests dos municipis, fins al punt que encara avui dia es mantenen les dues comunitats, i no només conserven els sistemes de regadiu, sinó que totes dues s'encarreguen del subministrament d'aigua potable als municipis. Aquest fet ens parla de la rellevància d'aquestes dues institucions, que a mitjan segle passat el geògraf Salvador Llobet va qualificar com el millor exemple d'organització dels regadius que existeix en tota la regió del Montseny.⁸

BIBLIOGRAFIA

AVENTÍN, M.: *La societat rural a Catalunya en temps feudals*, Columna Assaig, Barcelona, 1996.

LLOBET, S.: *El Medi i la Vida al Montseny*, Museu de Granollers, Agrupació Excursionista de Granollers, Granollers, 1990.

PÉREZ, A.: *Un passeig per la història*, Ajuntament de Santa Maria de Palautordera, Santa Maria de Palautordera, 1994.

ARXIU HISTÒRIC FIDEL FITA : *Fons Notarial de Montclús*

ARXIU DE LA COMUNITAT DE REGANTS DE SANT ESTEVE DE PALAUTORDERA

ARXIU MUNICIPAL DE SANTA MARIA DE PALAUTORDERA: *Sentència per la audiència de Barcelona pronunciada contra los regidores de Palautordera y de San Esteban de Palautordera*

ARXIU MUNICIPAL DE SANTA MARIA DE PALAUTORDERA: Documentació referida a la Comunitat de Regants, Caixa 256.

NOTES

1. AHFF: Notaria de Montclús, Ferrer Miquel, Manual VI. 1392-1393.
2. Arxiu Municipal de Santa Maria de Palautordera. Jutjat Municipal. Judicis de Faltes 1892-1908. Caixa 435.
3. AHFF: Notaria de Montclús, Antoni Faner. Capbreu del casal de Fluvià, 1504.
4. AHFF, Notari Jaume Surís, *Manuale sexdecum* 1730-1732, pàg. 84.
5. S. Llobet (1947) pàg. 312. Una raima són 500 fulls.
6. Aventín (1996), pàg. 43.
7. Arxiu Municipal de Santa Maria de Palautordera: Documentació de la Comunitat de Regants. Caixa 256.
8. S. Llobet (1947), pàg. 232